

Σταύρος Καραγεωργάκης

Ζώα

στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής

Εκδόσεις ΕΥΤΟΠΙΑ
Αθήνα 2019

1 | Αθάνατοι, θαυματουργοί και φιλόσοφοι

Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία για τα ζώα

Εισαγωγή

Φαντάζει ίσως πολύ περίεργο να μιλούμε για σεβασμό των ζώων και για χορτοφαγία στην αρχαία Ελλάδα, αφού διαβάζοντας κανείς την *Οδύσσεια* του Ομήρου μπορεί εύλογα να αναρωτηθεί αν υπήρχαν βρώσιμα φυτά σε κοινωνίες που έτρωγαν μόνο κρέας και έπιναν μόνο κρασί. Ακόμα και στις θυσίες, τα σφάγια ήταν ο κανόνας και τα φυτά η εξαίρεση, αφού οι θεοί διψούσαν για αίμα.

Ωστόσο, η προβληματική για την ηθική αντιμετώπιση των ζώων αντλεί και αυτή κάποιες από τις καταβολές της στην αρχαιοελληνική φιλοσοφική παράδοση, όπως και τόσα άλλα προβλήματα που απασχολούν σήμερα τη δυτική σκέψη. Οι δυτικοί βέβαια δεν είναι οι μόνοι που ασχολήθηκαν με τα ζώα. Αντιθέτως, οι ανατολικές θρησκείες επεφύλασσαν πάντα καλύτερη αντιμετώπιση στα μη ανθρώπινα ζώα απ' ό,τι οι δυτικοί. Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία ο προβληματισμός για το ζήτημα περιέχει τόσο φιλοσοφικά όσο και

θρησκευτικά επιχειρήματα.

Σ' αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να καταγραφούν οι φιλοσοφικές αντιλήψεις που αφορούν άμεσα ή έμμεσα την ηθική αντιμετώπιση των ζώων. Όταν αναφερόμαστε σε έμμεσες αντιλήψεις εννοούμε αυτές που έχουν να κάνουν με το κατά πόσον τα ζώα αισθάνονται, σκέφτονται ή έχουν διάφορες πεποιθήσεις. Οι πληροφορίες αυτές είναι εξαιρετικά χρήσιμες, διότι μπορούμε να αναγνωρίσουμε κατά πόσον υπήρχε ή όχι ένα γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη ηθικού προβληματισμού γύρω από τα άλλα είδη.

Προσωκρατική φιλοσοφία

Είναι ενδιαφέρον ότι, από τους προσωκρατικούς μέχρι τον Πυθαγόρα, οι φιλόσοφοι που συνδέθηκαν με μια στάση σεβασμού απέναντι στα ζώα περιβάλλονται από διάφορους μύθους που τους αποδίδουν υπεράνθρωπες δυνάμεις. Αυτοί οι «Έλληνες Σαμάνες», όπως τους αποκαλεί ο Ντοντς,¹ ήταν χορτοφάγοι ή, τουλάχιστον, ήταν χορτοφάγοι σε κάποια περίοδο της ζωής τους. Αυτή η χορτοφαγική στάση χαρακτηριζόταν από μια ενάρετη συμπεριφορά, η οποία συναντάται για πρώτη φορά στον ελληνικό κόσμο στην αποκαλούμενη Χρυσή Εποχή:

Όμως εκείνη η εποχή
που ονομάσαμε χρυσή

¹ Dodds, Eric Robertson, *Οι Έλληνες και το Παράλογο*, μτφρ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1996, σσ. 95-113.

ήταν ευλογημένα
με τους καρπούς των δέντρων
και τα βότανα που ξεπετάει το χώμα.
Οι άνθρωποί της δεν διανοήθηκαν ποτέ
να μολύνουν τα στόματά τους με αίμα
τότε τα πουλιά διέσχιζαν τον ουρανό
φτερουγίζοντας με ασφάλεια.
Ο λαγός άφοβα περιπλανιόταν
στους ανοιχτούς αγρούς,
το ευκολόπιστο ψάρι δεν κρεμιόταν
από το αγκίστρι,
δεν υπήρχαν παγίδες πουθενά
ούτε φόβος προδοσίας,
πλήρη ειρήνης ήταν τα πάντα.
Τότε κάποιος –αχ! ποιος να ήταν αυτός–
έδωσε το ολέθριο παράδειγμα.
Ζήλεψε την τροφή του λιονταριού
κατεβάζοντας κομμάτια κρέατος
στο λαίμαργο στομάχι του.
Έτσι ο άθλιος αυτός άνθρωπος χάραξε το δρόμο
που οδηγεί στο ειδεχθές έγκλημα της σαρκοφαγίας.²

Στη Χρυσή Εποχή οι άνθρωποι ήταν χορτοφάγοι, κάτι που
μας κάνει να πιστέψουμε ότι μπορεί ένας από τους λόγους
που ήταν «χρυσή» να ήταν και η μη βάναυση συμπεριφορά

2 Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* XV 95-105 (μετάφραση: Γιάννης Καρβέλας, Οβίδιου, *Μεταμορφώσεις* [XV: 60-142], Τυφλόμυγα, Αθήνα, 2009).

προς τα ζώα. Φυσικά, ήδη απ' αυτό το απόσπασμα βλέπουμε ότι η κρεοφαγία συνιστά μια ανόσια πράξη. Ωστόσο, αν και στον αρχαιοελληνικό κόσμο η αποχή από το κρέας είναι απόρροια και θρησκευτικών δοξασιών ή και προκαταλήψεων, αυτό δεν θα πρέπει να μας κάνει να πιστέψουμε ότι τα θρησκευτικά πιστεύω ήταν αποκλειστικά υπεύθυνα για τη χορτοφαγική διατροφή. Όπως θα γίνει αντιληπτό αργότερα, οι λόγοι που οδήγησαν κάποιους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους στη χορτοφαγία ήταν ένας συνδυασμός ηθικοφιλοσοφικών και θρησκευτικών αντιλήψεων. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η θρησκευτική δοξασία που επηρέασε τις άλλες, ή ποιο ήταν το φιλοσοφικό δόγμα που άσκησε καταλυτική επίδραση σ' αυτές ή το αντίστροφο. Από τα στοιχεία που έχουμε πάντως φαίνεται ότι οι παραδόσεις που άσκησαν τη μεγαλύτερη επιρροή ήταν η ορφική διδασκαλία και η πυθαγόρεια φιλοσοφία. Οι ορφικοί ήταν ακρεοφάγοι, δεν θυσίαζαν ζώα, και απεχθάνονταν τις αιματοχυσίες.³ Επίσης, οι ορφικοί πίστευαν ότι το σώμα είναι ένα είδος φυλακής για την ψυχή⁴, κάτι που άνοιξε τον δρόμο για την ιδέα της μετεμψύχωσης, η οποία συναντάται και στον πυθαγορισμό.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η πιο χαρακτηριστική μορφή της αρχαίας Ελλάδας που συνδέεται με τη χορτοφαγία είναι αυτή του **Πυθαγόρα**. Στον Πυθαγόρα έχουμε την υπεράσπιση της χορτοφαγίας τόσο για φιλοσοφικούς όσο και για θρησκευτικούς λόγους. Ο Πυθαγόρας γεννήθηκε πιθανότατα στη Σάμο και πρέπει να έζησε περίπου το 570-495 π.Χ. Μετανάστευσε στην Κάτω Ιταλία όπου και δίδαξε, κυρίως στον Κρότωνα και

3 Ευριπίδης, *Ιππόλυτος* 952· Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 1032· Πλάτων, *Νόμοι* 782c.

4 Πλάτων, *Κρατύλος* 400b-c.

το Μεταπόντιο. Η γοητεία που άσκησε είναι αναντίρρητη, και αρκεί να δει κάποιος την πληθώρα των –πολλές φορές ετερόκλητων– αναφορών για να καταλάβει την επιρροή του στον αρχαίο κόσμο.⁵

Οι βιογράφοι του Πυθαγόρα μάς εξιστορούν μια σειρά μύθων που σχετίζονται με ζώα. Σ' αυτόν, όπως και στον μαθητή του τον Απολλώνιο τον Τυανέα, αποδιδόταν η ικανότητα της επικοινωνίας με τα ζώα. Σύμφωνα με έναν μύθο, ο Πυθαγόρας τάισε και νουθέτησε την αρκούδα της Δαυνίας να μην αγγίξει ξανά ζωντανό πλάσμα και αυτή ακολούθησε τις συμβουλές του.⁶ Σύμφωνα με έναν άλλον, ψιθύρισε σε έναν ταύρο να μην τρώει κουκιά και ο ταύρος δεν έβαλε ξανά κουκί στο στόμα του.⁷ Άλλος μύθος λέει ότι ενώ ο Πυθαγόρας μιλούσε στους μαθητές του για τους οιωνούς ένας αετός κατέβηκε για τον χαϊδέψει ο δάσκαλος. Τέλος, σύμφωνα με έναν ακόμα, ο Πυθαγόρας διέταξε κάποιους ψαράδες που είχαν πιάσει ψάρια να τα ξαναπετάζουν στη θάλασσα και ενώ αυτά ήταν για αρκετή ώρα εκτός νερού κανένα τους δεν πέθανε.⁸

Ποια είναι όμως η χρησιμότητα αυτών των μύθων για να εξηγήσουν τη στενή σχέση του Πυθαγόρα με τα μη ανθρώπινα ζώα; Το πιο πιθανό, είναι για να δείξουν ότι ο Πυθαγόρας αντιλαμβανόταν την αέναη μετενσάρκωση των ψυχών από σώμα σε σώμα, είτε ανθρώπινο είτε μη ανθρώπινο. Ο Πυθαγόρας πίστευε στην αθανασία της ψυχής και τη με-

5 Για τις ετερόκλητες αναφορές βλ. το κεφάλαιο «Τα χίλια πρόσωπα του Πυθαγόρα» από την εισαγωγή του Μακρή στο Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος*, μτφρ. Κωνσταντίνος Μακρής, Κατάρτι, Αθήνα, 2001, σσ. 32-37.

6 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 23.

7 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 24.

8 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 25.

τεμψύχωσι.⁹ Γι' αυτό όταν είδε κάποιον στο δρόμο να χτυπά έναν μικρό σκύλο του είπε:

Πάψε και μη χτυπάς, επειδή είναι η ψυχή ενός αγαπημένου άντρα·

Την κατάλαβα ακούγοντας να μιλά.¹⁰

Γι' αυτόν ο θάνατος σήμαινε τη μετάβαση της ψυχής από μια μορφή ζωής σε μία άλλη. Το δεύτερο σώμα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε ζώου και έτσι οι ψυχές μετέβαιναν συνεχώς σε νέα σώματα. Συμπεραίνουμε ότι δεχόταν την αντίληψη ότι όλα τα ζώα έχουν ψυχή και επομένως ανήκουν στην ίδια οικογένεια με τον άνθρωπο.¹¹ Δεν επιτρεπόταν στους μαθητές του να θανατώνουν και να κακομεταχειρίζονται τα ζώα, και έτσι αυτοί ήταν επίσης χορτοφάγοι με κάποιες εξαιρέσεις. Είναι αμφίβολο, επίσης, κατά πόσον ο Πυθαγόρας συμφωνούσε με τη βρώση κρέατος που προέρχεται από θυσίες. Ο Πορφύριος αναφέρει ότι επιτρεπόταν η κατανάλωση κρέατος μόνο στην περίπτωση που προερχόταν από θυσία¹² και πάλι αυτό αφορούσε μόνο σε συγκεκριμένα μέρη του σώματος του ζώου.¹³ Μάλιστα πληροφορούμαστε από τον Πορφύριο ότι και ο ίδιος ο Πυθαγόρας προσέφερε σε θυσίες γουρούνια και κότες.¹⁴ Από την άλλη πλευρά, ο Ιάμβλικος αναφέρει ότι ο Πυθαγόρας διακήρυσσε την ακρεοφαγία «απέχοντας από τις

9 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 26, 45· Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής* 407b 23-25.

10 Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή* 8.36 (μετάφραση: Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2012).

11 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 19.

12 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 34.

13 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 43.

14 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 36.

ζωικές τροφές, προσκυνώντας τους αναίμακτους βωμούς, και προτρέποντάς μας να μην σκοτώνουμε τα ζώα που έχουν την ίδια φύση μ' εμάς».¹⁵ Σε άλλο σημείο όμως ο Ιάμβλιχος υποστηρίζει ότι είναι δίκαιο να τρώγονται τα σφάγια από τις θυσίες και μόνον αυτά τα ζώα.¹⁶ Αυτό δεν πρέπει να μας οδηγήσει στην εικασία ότι η χορτοφαγία του Πυθαγόρα συνδέεται μόνο με την τήρηση θρησκευτικών-τελετουργικών κανόνων αγνότητας που σχετίζονταν με τις θυσίες και όχι με τη θεωρία περί μετεμψύχωσης. Ο Ντοντς εξηγεί τις συγκεκριμένες στάσεις μέσα στο θεολογικό πλαίσιο που περιλαμβάνει όμως και το ζήτημα της μετεμψύχωσης. Η χορτοφαγία ερμηνεύεται ως σεβασμός στους νεκρούς που έχουν μετενσαρκωθεί σε άλλα ζώα. Στο ίδιο πνεύμα, ο Ντοντς πιστεύει ότι ο Πυθαγόρας απέφευγε τις επαφές με σφαγείς και κυνηγούς μιας και αυτοί είναι μιαιοί και φορείς μιας μεταδοτικής μόλυνσης.¹⁷

Καταλαβαίνουμε ότι μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε για τους ακριβείς λόγους που οδήγησαν τους Πυθαγόρειους να απέχουν από το κρέας, να μη θυσιάζουν ζώα ή να αποφεύγουν τη συναναστροφή με σφαγείς.¹⁸ Αυτό που έχει σημασία για εμάς είναι αν σ' αυτές τις αντιλήψεις υπάρχουν

15 Ιάμβλιχος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 108 (μετάφραση: Αλέξιος Α. Πέτρου, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2001).

16 Ιάμβλιχος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 85.

17 Dodds, Eric Robertson, *Οι Έλληνες και το Παράλογο*, σσ. 111-112, *Πορφύριος, Πυθαγόρου Βίος* 7.

18 Για μελέτες που εξετάζουν αυτό το ερώτημα βλέπε Walter Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, Harvard University Press, Cambridge, 1972, σσ. 120-165· James Luchte, *Pythagoras and the Doctrine of Transmigration, Wandering Souls*, Continuum, New York, 2009. Βλέπε επίσης και Herbert Strange Long, *A Study of the Doctrine of Metempsychosis in Greece, From Pythagoras to Plato*, Princeton University, New Jersey, 1948, σσ. 5-6, στο οποίο εξετάζεται η υπόθεση του Ηροδότου ότι οι Έλληνες δανείστηκαν το δόγμα της μετεμψύχωσης από τους Αιγυπτίους.

στοιχεία που συνεπάγονται μια ηθική αντιμετώπιση των ζώων, ή, ακόμα περισσότερο, αν υπάρχουν στοιχεία που συνδιαμόρφωσαν, από κοινού με τις θρησκευτικές αντιλήψεις, μια στάση σεβασμού απέναντι στα ζώα.

Έτσι, λοιπόν, αξίζει να προχωρήσουμε στην εξέταση και κάποιων στοιχείων που μαρτυρούν αμιγώς φιλοσοφικούς λόγους για την υπεράσπιση της χορτοφαγίας. Ο Πυθαγόρας πίστευε ότι η κοινωνία των ζώων έχει πολλά κοινά στοιχεία με τη δική μας και ότι δεν πρέπει να αδικούμε τα ζώα που είναι συγγενικά με εμάς. Μάλιστα υποστήριζε ότι τα ζώα έχουν συνενωθεί μαζί μας σαν μια αδελφότητα.¹⁹ Στο πνεύμα αυτό συμβούλευε τους μαθητές του να μη σκοτώνουν ζώα που δεν βλάπτουν τον άνθρωπο.²⁰ Πίστευε μάλιστα ότι πρέπει να συμπεριφερόμαστε το ίδιο δίκαια στα ζώα όπως και στους ανθρώπους, γι' αυτό και συμβούλευε να «κάνεις νόστιμο το φαγητό με τη δικαιοσύνη».²¹ Ο Ιάμβλικος χρησιμοποίησε τον στωικό όρο «οικείωση» για να περιγράψει τη βάση στην οποία στήριζε ο Πυθαγόρας την ηθική αντιμετώπιση των ζώων. Ο άνθρωπος πρέπει να επεκτείνει την οικειώσή του και στα άλλα ζώα, να τα θεωρεί οικεία, φιλικά και να μην τα αδικεί.²² Έτσι, κατά κάποιον τρόπο, ο Πυθαγόρας αναφέρεται στα καθήκοντα που έχουμε απέναντι στα ζώα. Αν και ο Σοράμπτζι πιστεύει ότι ο Πυθαγόρας με αυτόν τον τρόπο πίστευε ότι έχουμε έμμεσα και όχι άμεσα καθήκοντα, σαν αυτά που υπέδειξε αργότερα ο Καντ,²³ μπορούμε να υποθέ-

19 Ιάμβλικος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 108. Επίσης: Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων* 3.25.

20 Πορφύριος, *Πυθαγόρου Βίος* 39.

21 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων* 3.26.

22 Ιάμβλικος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 168.

23 Sorabji, Richard, *Animal Minds and Human Morals, The Origins of the*

σουμε από τη συνολική στάση των Πυθαγορείων, με αποκορύφωση την αποχή από την κρεοφαγία, ότι ο πυθαγορισμός υπαγόρευε άμεσες υποχρεώσεις των ανθρώπων προς τα μη ανθρώπινα όντα, οι οποίες μάλιστα είχαν την έννοια του σεβασμού και των ιδίων των ζώων, και όχι ως απλών φορέων μετενορκωμένων ψυχών.

Σύμφωνα με τον Ιάμβλικο, ο Πυθαγόρας είχε θεοπίσει ένα σύνολο κανόνων για τη διατροφή του ίδιου και των φίλων του. Ωστόσο, έδινε γενικές συμβουλές και στους υπολοίπους, όπως για παράδειγμα στους αθλητές, τους οποίους παρότρυνε να τρώνε κρέας.²⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κανόνες αυτοί ποίκιλαν ανάλογα με την πίστη τους και την ενασχόλησή τους με τη φιλοσοφία. Όσο πιο πιστοί και φιλοσοφημένοι ήταν, τόσο πιο αυστηρός ο κώδικας διατροφής. Ωστόσο, πρότεινε την αποφυγή κατανάλωσης κρέατος και για λόγους υγείας. Προέτρεπε τους ανθρώπους να μην τρώνε τροφές που προκαλούν φούσκωμα και διαταραχή, αλλά να προτιμούν αυτές που αποκαθιστούν τη σωματική ευεξία. Στους ανθρώπους που ο βίος τους δεν ήταν «ούτε ιερός ούτε φιλοσοφημένος» επέτρεπε την κατανάλωση κρέατος –με περιόδους αποχής–, απαγόρευε όμως την βρώση της καρδιάς και του μυαλού των ζώων. Στους φιλοσόφους όμως προέτρεπε κατ' ιδίαν, όπως μας πληροφορεί ο Ιάμβλικος, «να μην τρώνε ποτέ έμψυχο, ούτε να πίνουν ποτέ κρασί, ούτε να θυσιάζουν ζώα στους θεούς, ούτε καν να τα βλάπτουν, αλλά να τα διασώζουν με μεγάλη επιμέλεια και με την ανάλογη δικαιοσύνη».²⁵ Με βάση λοιπόν την μαρτυρία του Ιάμβλικου, ενισχύεται η υπόθεση

Western Debate, Duckworth, London, 1993, σ. 173.

24 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων* 1.26.

25 Ιάμβλικος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 107.

περί άμεσων καθηκόντων, ακόμα και αν δεν επιφορτίζονταν με αυτά όλοι οι άνθρωποι, αλλά μόνο αυτοί με «φιλοσοφημένο» βίο. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι, ούτως ή άλλως, η πυθαγόρεια φιλοσοφία δεν απευθύνονταν σε όλους, αλλά σε έναν κλειστό κύκλο ανθρώπων. Αυτό όμως το στοιχείο, για τις αυξημένες υποχρεώσεις των «φιλοσοφημένων» ενισχύει την υπόθεση ότι οι λόγοι για τους οποίους ο Πυθαγόρας πρότεινε τη χορτοφαγία πρέπει να ήταν και ηθικοί. Δεν θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι θα επέτρεπε ένα τόσο μεγάλο αμάρτημα –τη θανάτωση και κατανάλωση ενός μετεμψυχωμένου ανθρώπου– απ’ όλους τους συγκαίρινούς του. Το πιο λογικό είναι να καταλήξουμε ότι οι λόγοι που προέτασσε ήταν κυρίως ηθικοφιλοσοφικοί, και γι’ αυτό ήταν ελαστικός απέναντι στους πολλούς.

Ελάχιστα στοιχεία σώζονται για το αν οι Πυθαγόρειοι ακολουθήσαν, στον διάβα των αιώνων, τους παραπάνω κώδικες διατροφής, με εξαίρεση τον Απολλώνιο από τα Τύανα της Καππαδοκίας για τον οποίο έγραψε ο Φιλόστρατος. Ο Απολλώνιος, τον βίο του οποίου περιβάλλουν επίσης διάφοροι μύθοι, ακολούθησε τον πυθαγόρειο τρόπο ζωής από τα δεκαέξι του χρόνια.²⁶ Πρόκειται για το τυπικό πορτραίτο του «θείου ανθρώπου», του ενάρετου θαυματουργού, κάτι αντίστοιχο με τους Βραχμάνους και Αιγύπτιους ιερείς.²⁷ Δεν έτρωγε κρέας, θεωρώντας ότι αυτές οι τροφές είναι ακάθαρτες και παχαίνουν τον νου· απεναντίας, προτιμούσε μόνο ό,τι παράγει η γη. Επίσης, δεν φορούσε υποδήματα, ούτε και ενδύματα που

26 Φιλόστρατος, *Βίος Απολλωνίου Τυανέως* 1.7.

27 Eliade, Mircea & Couliano, Ioan P., *Λεξικό των Θρησκειών*, μτφρ. Ευάγγελος Γαζής, Χατζηνικολή, 1992, σ. 117.

προέρχονταν από ζώα, παρά μόνο λινά ρούχα.²⁸ Επιπλέον, ο Φιλόστρατος αναφέρει ότι ο Απολλώνιος ο Τυανεύς μιλούσε τη γλώσσα των πουλιών, κάτι που το είχε διδαχθεί από του Άραβες.²⁹ Τέλος, μία από τις εντολές που σώζονται από τον Σέξτο τον Πυθαγόρειο (περίπου 2ος αιώνας μ.Χ.) αναφέρει: «ἐμψύχων ἀπάντων χρήσις μὲν ἀδιάφορον, ἀποχή δὲ λογικώτερον», δηλαδή η κατανάλωση ζώων είναι ηθικά αδιάφορη, αλλά είναι λογικότερο να απέχει κανείς απ' αυτή.³⁰ Ωστόσο, ο Σέξτος είναι ένας χριστιανός φιλόσοφος και προσαποθέσει να συνδυάσει στοιχεία του πυθαγορισμού με αυτά του χριστιανισμού.

Άλλωστε, με τον πυθαγορισμό συνδέεται και η μυθική μορφή του **Ζάλμοξι** ή Σάλμοξι ή Γεβελίζι, ο οποίος πρότεινε την αποχή από το κρέας και θεοποιήθηκε από τους Θράκες. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ήταν δούλος του Πυθαγόρα,³¹ ενώ ο Πορφύριος γράφει ότι ο Πυθαγόρας τον είχε μαζί του από παιδί, αφού τον πήρε από τη Θράκη και του έμαθε την επιστήμη της παρατήρησης του ουρανού και τις τελετουργίες για τη λατρεία των θεών. Μάλιστα, ο Πορφύριος δίνει μια εξήγηση για το όνομα του Ζάλμοξι: όταν γεννήθηκε οι Θράκες τού φόρεσαν ένα δέρμα αρκούδας, που ονομάζεται «ζαλμός».³² Ο Στράβων, αφού σημειώσει πώς ο Ζάλμοξις λατρευόταν ως θεός από τους Θράκες, αναφέρει ότι αυτός ήταν υπεύθυνος για τη διάδοση της πυθαγόρειας χορτοφαγικής διατροφής.³³ Η μεγάλη επίδρασή του φαίνεται και στον θαυ-

28 Φιλόστρατος, *Βίος Απολλώνιου Τυανέως* 1.8.

29 Φιλόστρατος, *Βίος Απολλώνιου Τυανέως* 1.20.

30 Σέξτου *Γνώμαι* 109.

31 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* IV, 95.

32 Πορφύριος, *Πυθαγόρου βίος* 14-15.

33 Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.3.5.

μάσιο πλατωνικό διάλογο *Χαρμίδης*, όπου ο Σωκράτης προτείνει στον νεαρό ερωτευμένο Χαρμίδα να του απαγγείλει κάποια μαγικά λόγια που διάβαζαν οι θράκες γιατροί οι οποίοι λάτρευαν τον Ζάλμοξι για να τον γιατρέψει. Δυστυχώς, ο νεαρός Χαρμίδης αρνείται, κι έτσι χάσαμε την ευκαιρία να μάθουμε αυτά τα λόγια.³⁴

Μια ακόμα αινιγματική και συνάμα επιβλητική μορφή που συνδέεται με τη χορτοφαγία είναι ο **Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος** (495-435) που ασχολήθηκε με την ποίηση, τη ρητορική και την πολιτική. Η φήμη τον θέλει να πεθαίνει πηδώντας από το όρος Αίτνα.³⁵ Ο Εμπεδοκλής υποστήριζε στη μετενσάρκωση όλων των ειδών:

Γιατί ήμουν άλλοτε αγόρι και κορίτσι, θάμνος, πουλί και ψάρι ταξιδιάρικο, που έξω πηδούσε απ' το νερό.³⁶

Ο Εμπεδοκλής αποστρεφόταν την κατανάλωση κρέατος και τη θυσία ζώων:

Δεν ποτιζόταν ο βωμός τους από ανείπωτες ταύρων σφαγές-παρά λογιζόταν τούτο στους ανθρώπους το μεγαλύτερο βδελύγμα να ξεριζώνεις τη ζωή από ευγενικά μέλη και να την τρως.³⁷

Η αποστροφή του για τις θυσίες και την κρεοφαγία ήταν

34 Πλάτων, *Χαρμίδης*, 155e-157a.

35 Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή* 8.69.

36 Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή* 8.77 (μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, στο Kirk, G.S., Raven, J.E. & Schofield, M. (επ.), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1988).

37 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων* 2.21 (μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, στο Kirk, G.S., Raven, J.E. & Schofield, M. (επ.), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*).

τόσο μεγάλη ώστε τόνιζε ότι με την κατανάλωση των σφαγίων μπορεί να τρώμε τους συγγενείς μας:

Ο πατέρας σπκώνει τον ίδιο του τον γιο, που έχει αλλάξει όψη και τον σφάζει με μια προσευχή, ο άμυαλος, καθώς φριχτά ουρλιάζει, τον θύπη ικετεύοντας. Αυτός όμως, κουφός στα ουρλιαχτά, τον σφάζει και ετοιμάζει στις αίθουσές του μακάβριο συμπόσιο. Έτσι ο πατέρας αρπάζει το γιο και τα παιδιά τη μάνα, και παίρνοντάς του τη ζωή τρώνε τις σάρκες των ακριβών τους.³⁸

Ανάλογο απόσπασμα σώζεται και από τον Πορφύριο:

Αλίμονο, η αμείλικτη μέρα του θανάτου δε μ' εξόντωσε Πριν μου 'ρθει η άθλια ιδέα κρέας να φάω με τα χείλια μου.³⁹

Ο Κικέρων αναφέρει ότι τόσο ο Εμπεδοκλής, όσο και ο Πυθαγόρας πίστευαν ότι υπάρχει μια «συνθήκη δικαίου» που απαγορεύει την κακομεταχείριση των ζώων.⁴⁰ Άλλωστε ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Εμπεδοκλής πίστευε ότι πρέπει να σεβόμαστε όχι μόνο τα ζώα, αλλά γενικά όλα τα φυτά.⁴¹ Αυτή βέβαια η θέση μπορεί να εννοηθεί όχι ως ένας γενικός οδηγός πρακτικού βίου, όπως η περίπτωση της χορτοφαγίας, αλλά μάλλον σαν μια γενικότερη κοσμοαντίληψη που προσιδιάζει στις σημερινές προτροπές των οικοκεντρικών θεω-

38 Σέξτος ο Εμπειρικός, *Προς Μαθηματικούς* 9.129 (μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, στο Kirk, G.S., Raven, J.E. & Schofield, M. (επ.), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*).

39 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων* 2.31 (μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, στο Kirk, G.S., Raven, J.E. & Schofield, M. (επ.), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*).

40 Κικέρων, *De Republica*, III,19.

41 Πλούταρχος, *Συμποσιακά Προβλήματα* III 1,2.

ριών περιβαλλοντικής ηθικής για τον σεβασμό του πλανήτη στο σύνολό του.

Έτσι μπορούμε να πούμε ότι κλείνει μια μεγάλη εποχή που ξεκινά με τον Πυθαγόρα και τελειώνει με τα κείμενα του Πλούταρχου και του Πορφύριου.

Αχ! τι έγκλημα μέγα είναι –η σάρκα
να θάβεται σε σάρκα,
το αδηφάγο σώμα να παχαίνει
καταβροχθίζοντας το σώμα άλλου ζώου,
το ζωντανό πλάσμα να συνεχίζει τη ζωή του
χάρη στο θάνατο άλλου έμψυχου πλάσματος.
Κι έτσι ανάμεσα σε τόση αφθονία τροφής
που η γη, η πιο δυνατή απ' όλες τις μπότες,
γεννάει, εσύ χαίρεσαι να μασάς
το βδελυρό κρέας σφαγμένου ζώου
με τ' ανελέητα δόντια σου
και μ' αυτόν τον τρόπο να αναβιώνεις
τη συμπεριφορά του Κύκλωπα,
και να μην μπορείς,
χωρίς την καταστροφή άλλης ζωής
να θεραπεύσεις τις επιθυμίες
της άπληστης κοιλιάς σου.⁴²

Σ' αυτό το απόσπασμα των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου (43 π.Χ.-17 μ.Χ.) συμπυκνώνεται η πυθαγόρεια προβληματική για την ηθική θέαση των μη ανθρώπινων ζώων: αποστροφή

42 Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* XV88-94.

προς το αίμα, μόλυνση του σώματος, προσβολή προς τη γενναιοδωρία της φύσης, απληστία.

Πλάτων

Ο Πλάτων γεννήθηκε στην Αθήνα το 428 π.Χ. Ήταν γιος μιας εξέχουσας οικογένειας, που διατηρούσε άριστες σχέσεις με την ολιγαρχική παράταξη, ενώ ένας από τους Τριάκοντα Τυράννους –ο Κριτίας– ήταν ξάδελφος της μητέρας του. Μεγάλωσε κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου και της ήττας των Αθηναίων. Κάποια στιγμή γνώρισε τον Σωκράτη και η ζωή του άλλαξε, αφού έστρεψε το ενδιαφέρον του στη φιλοσοφία. Το 387 π.Χ. ίδρυσε την Ακαδημία, μια πρωτοποριακή σχολή που είχε και τον χαρακτήρα ενός πανεπιστημίου, αλλά και ενός χώρου συγκέντρωσης ομοϊδεατών που μπορούσαν να συζητούν εκεί φιλοσοφικά και επιστημονικά ζητήματα. Πέθανε το 347, έχοντας γράψει περίπου τριάντα διαλόγους, ενώ η Ακαδημία του έκλεισε το 529 μ.Χ. με διαταγή του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιουστινιανού, ο οποίος προσπαθούσε να ανακόψει την επιρροή του αρχαιοελληνικού πνεύματος.

Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον του Πλάτωνα είναι γενικά στραμμένο στον άνθρωπο, στο πλαίσιο της σωκρατικής φιλοσοφίας, κι έτσι μόνο έμμεσα μαθαίνουμε τις απόψεις του για τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, για τις αντιλήψεις του για τα άλλα ζώα και για τις υποχρεώσεις του ανθρώπου απέναντι στο περιβάλλον ή τα μέρη του. Η φύση είναι αντικείμενο μελέτης μόνο στον *Τίμαιο*, προκειμένου να απαντηθούν κοσμολογικά ερωτήματα. Ωστόσο, ο Πλάτωνας στον *Φαίδρο*, θα μας δώσει μια από τις πιο ωραίες και ρομαντικές

περιγραφές για την ομορφιά του περιβάλλοντος:

Μα την Ήρα, ωραίο μέρος. Και το πλατάνι αυτό απλώνεται ολόγυρα, ψηλό, και της λυγαριάς το ύψος πανέμορφο· κι όπως είναι γεμάτη ανθούς κάνει τον τόπο να ευωδιάζει· και η πηγή πάλι κάτω από το πλατάνι, με το νερό που αναβλύζει κρύο κρύο όπως το νιώθεις στα πόδια. Θα είναι τόπος ιερός, κάποιων Νυμφών και του Αχελώου, όπως φαίνεται από τα αγαλματάκια και τα άλλα αφιερώματα. Δες τι ωραία φυσάει εδώ· πόσο όμορφα, πόσο μα πόσο ευχάριστα, μια καλοκαιρινή καθάρια συνοδεία στο τραγούδι των τζιτζικιών. Και το πιο όμορφο απ' όλα είναι με τη χλόη: όπως ανεβαίνει απαλά προς τα πάνω κι έτσι πλούσια που είναι μπορεί κανείς να ξαπλώσει και να ακουμπήσει με χαρά το κεφάλι του.⁴³

Αμέσως όμως μετά απ' αυτή την ωραία περιγραφή ο Πλάτων μάς προσγειώνει προτάσσοντας το μεγαλείο του ανθρώπου:

(...) τα τοπία και τα δέντρα, λοιπόν, δεν έχουν τίποτα να με διδάξουν, ενώ έχουν οι άνθρωποι μέσα στην πόλη.⁴⁴

Για το ζήτημα της χορτοφαγικής διατροφής υπάρχουν τρεις αναφορές στο έργο του Πλάτωνα. Φαίνεται ότι θεωρεί τη χορτοφαγία είτε συμπεριφορά ενδεικτική μιας αθωότητας είτε φυσική συμπεριφορά σε μια εξιδανικευμένη κατάσταση ή πολιτεία. Στον *Ποδηλικό* περιγράφει έναν μύθο για την εποχή του Κρόνου, μια περίοδο αθωότητας όπου άνθρωποι και μη ανθρώπινα ζώα ζουν αγαπημένοι, μιλούν μεταξύ τους

43 Πλάτων, *Φαίδρος* 230b2-c5 (μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Πόλις, Αθήνα, 2015).

44 Πλάτων, *Φαίδρος* 230d2-d5.

και μοιράζονται τους καρπούς της γης.⁴⁵ Στην *Ποδηγία* ο Σωκράτης περιγράφει τον τρόπο ζωής μιας ιδανικής πολιτείας με τους ανθρώπους να καλοπερνούν ακολουθώντας χορτοφαγική διαίτα, αλλά ο Γλαύκωνας διαμαρτύρεται, λέγοντας ότι αυτή μοιάζει με μια πολιτεία για γουρούνια και όχι για ανθρώπους.⁴⁶

Στους πλατωνικούς *Νόμους* μαθαίνουμε για τη συνήθεια κάποιων να μη θυσιάζουν ζώα και να μην τρώνε σε καμία περίπτωση κρέας, θεωρώντας μια τέτοια διατροφή ανίερη, επηρεασμένοι πιθανόν από τους ορφικούς.⁴⁷ Ενώ στο 8^ο βιβλίο των *Νόμων* ο Πλάτωνας αναφέρει ότι κάποτε, οι σοφοί άνθρωποι ήταν χορτοφάγοι, ακολουθώντας μια διατροφή όπου το ένα ζώο δεν έπρεπε να τρώει το άλλο, αναφερόμενος μάλλον στη Χρυσή Εποχή.⁴⁸

Βέβαια, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι ο Πλάτων αποδεχόταν τη μετεμψύχωση, κάτι που εξυπηρετούσε το γνωσιολογικό, μεταφυσικό και το ηθικό πλαίσιο της θεωρίας του. Ο Πλάτωνας είχε επαφή τόσο με την πυθαγόρεια φιλοσοφία, αφού είχε πάει στην Ιταλία και γνώρισε τους Πυθαγόρειους Φιλόλαο και Εύρυτο, όσο και με τις αιγυπτιακές θρησκευτικές δοξασίες αφού, σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο, επισκέφτηκε ο ίδιος την Αίγυπτο.⁴⁹ Στον *Φαίδρο* αναφέρεται στη μετενσάρκωση, και συγκεκριμένα γράφει ότι στην πρώτη ενσάρκωσή της η ψυχή παίρνει τη μορφή άντρα, ενώ ακολουθούν άλλες ενσάρκώσεις⁵⁰ ανάλογες με

45 Πλάτων, *Πολιτικός* 272a-d.

46 Πλάτων, *Πολιτεία* 372a-d.

47 Πλάτων, *Νόμοι* 782c.

48 Πλάτων, *Νόμοι* 974e-975a.

49 Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή* 3.6.

50 Πλάτων, *Φαίδρος* 248c6-d5.

τον δίκαιο ή άδικο βίο της πρώτης ενσωμάτωσης. Η ψυχή, μέσα από τις διάφορες μετενσαρκώσεις μπορεί να καταλήξει στο σώμα ενός ζώου, ειδικά αν δεν γνώρισε ποτέ την αλήθεια των πραγμάτων.⁵¹ Στον *Φαίδωνα* αναπτύσσεται η θεωρία του για την ψυχή, όπου υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, η ιδέα της αθανασίας της ψυχής και της γνώσης ως ανάμνηση (δηλαδή ότι γνωρίζουμε από τον κόσμο των ιδεών και ότι, όταν γεννιόμαστε μέσα από το ανθρώπινο σώμα και βρισκόμαστε στον αισθητό κόσμο, θυμόμαστε αυτά που ήδη γνωρίζαμε από τον άυλο κόσμο των ιδεών). Σ' αυτόν τον διάλογο μαθαίνουμε για τη μετενσάρκωση, και μάλιστα σε διάφορα είδη ζώων. Όποιοι δεν είναι ενάρτεοι στην ανθρώπινή τους ζωή η ψυχή τους περιπλανάται έως ότου καταλήξει σε ένα ζώο, και μάλιστα σε ζώο ανάλογο με τα παραπτώματα που διέπραξαν ως άνθρωποι:

Και αυτές, ξέρεις, οι ψυχές δεν είναι των καλών αλλά των τιποτένιων, αυτές που αναγκάζονται να περιπλανώνται εδώ κι εκεί, καθώς πληρώνουν τα κρίματα της ζωής τους που ήταν κακή. Συνεχίζουν μάλιστα την περιπλάνηση έως ότου η επιθυμία τους για το σωματικό, αυτό συνέχεια τις ακολουθεί, τις δέσει και πάλι με το σώμα. Και τις δένει φαίνεται πιθανό, σε έναν τρόπο ζωής ίδιο με αυτόν που ζητούσαν να αποκτήσουν κατά τη ζωή τους.

Ποιον τρόπο εννοείς Σωκράτη;

Ανθρώπους όπως οι γαστρίμαργοι, οι ασελγείς και οι μέθυσοι, αυτούς που καλλιεργούσαν αυτά και δεν πρόσεχαν μήπως μεταπέσουν στη ράτσα των γαιδάρων και θηρίων με τέτοια ένστικτα. Δεν σου φαίνεται πιθανό;

⁵¹ Πλάτων, *Φαίδρος*, 249b.

Αυτό που λες είναι το πιθανότερο.

Και αυτοί που προτιμούσαν τις αδικίες, την αχαλίνωτη εξουσία και τις αρπαγές παίρνουν τη μορφή λύκων, γερακιών και ικτινών. Άραγε τέτοιες ψυχές μπορούν να πάρουν άλλη μορφή και όχι αυτή;

Αναμφίβολα μιαν τέτοια, απάντησε ο Κέβης.⁵²

Σ' αυτό το απόσπασμα βλέπουμε ότι τα μη ανθρώπινα ζώα δεν έχουν την ίδια αξία με τον άνθρωπο, αφού η μετενσάρκωση σε σώμα ζώου είναι μια μορφή τιμωρίας. Στον πλατωνικό *Τίμαιο* το πράγμα γίνεται ακόμα χειρότερο. Εκεί, η πρώτη μετενσάρκωση του μη ενάρετου είναι σε γυναικείο σώμα, ενώ αν αυτό το άτομο συνεχίσει τον μη ενάρετο τρόπο ζωής τότε «θα παίρνει συνεχώς ζωικές μορφές που χαρακτηρίζονται από το ανάλογο είδος κακίας».⁵³ Στο τέλος του συγκεκριμένου έργου αναφέρει ότι όσοι άντρες υπήρξαν δειλοί και άδικοι στην πρώτη τους μετενσάρκωση γίνονται γυναίκες, ενώ τα πτηνά προήλθαν από άκακους και άμυαλους άντρες. Τα ζώα που ζουν στο νερό προέρχονται από τους πιο ανόητους και αμαθείς άντρες, αφού οι θεοί σκέφτηκαν ότι δεν είναι άξιοι «ούτε να έχουν καθαρή αναπνοή, αφού εγκατέλειψαν ακάθαρτη την ψυχή τους σε κάθε σφάλμα, και αντί για τον ελαφρό και καθαρό αέρα τούς ανάγκασαν να αναπνέουν μέσα στα θολά και βαθιά νερά».⁵⁴ Βέβαια, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο *Τίμαιος* αποτελεί στην ουσία την εξιστόρηση ενός μύθου για τη δημιουργία του κόσμου. Όπως

52 Πλάτων, *Φαίδων* 81d-82a (μετάφραση: Ιωάννης Πετράκης, Εστία, Αθήνα, 2016).

53 Πλάτων, *Τίμαιος* 42b-c (μετάφραση: Βασίλης Κάλφας, Εστία, Αθήνα, 2016).

54 Πλάτων, *Τίμαιος* 91a-92b.

σημειώνει ο Βασίλης Κάλφας, η διήγηση δεν αποσκοπεί στην αντικειμενική αλήθεια αλλά στη μεγαλύτερη δυνατή αληθοφάνεια. Δεν είμαστε βέβαιοι κατά πόσον αυτές οι ιδέες απηχούν τις απόψεις του Πλάτωνα, σίγουρα όμως μας δίνουν μια εικόνα. Έχουμε όμως ισχυρές ενδείξεις για να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα, έστω και επισφαλή: α) πίστευε στη μετεμψύχωση (κάτι που προκύπτει από όλη τη φιλοσοφία του, αλλά ειδικότερα το βλέπουμε στον *Φαίδωνα*, στον *Φαίδρο* και στον *Τίμαιο*), β) είχε επηρεαστεί σε έναν βαθμό από τις ορφικές και πυθαγόρειες αντιλήψεις, γ) είχε σε εκτίμηση τη χορτοφαγική διατροφή (από την ιδιαίτερη θέση που της αποδίδει ο Σωκράτης στην *Πολιτεία*) και δ) πίστευε σε μια ιεραρχική πυραμίδα των έμβιων όντων, ξεκινώντας από τον άντρα, συνεχίζοντας με τη γυναίκα, τα πτηνά, τα χερσαία ζώα και τέλος τα θαλάσσια ζώα (όπως φαίνεται από τον *Φαίδωνα* και τον *Τίμαιο*).

Ωστόσο, είναι λογική η απορία του Ντομπρόφσκι, ο οποίος αναρωτιέται γιατί ο Πλάτωνας εγκαταλείπει –με την υπόθεση ότι κάποτε την ακολουθούσε– τη χορτοφαγική διατροφή⁵⁵ και αποδέχεται δραστηριότητες που σχετίζονται με την εκμετάλλευση των ζώων, και συγκεκριμένα τη βυρσοδεψεία⁵⁶, τη χρήση ζώων στον πόλεμο⁵⁷ ή το ψάρεμα⁵⁸. Η απάντηση μπορεί να βρίσκεται στην εξέλιξη της σκέψης του, στη συντηρητικοποίησή του με την πάροδο των χρόνων (σύμφωνα με την επικρατούσα χρονολογική κατάταξη των έργων, ο *Φαίδωνας* ανήκει στα έργα της μεσαίας συγγραφικής του δραστηριότη-

55 Dombrowski, Daniel A., *Vegetarianism, The Philosophy Behind the Ethical Diet*, University of Massachusetts, Boston, 1985, σ. 58.

56 Πλάτων, *Πολιτικός* 288e.

57 Πλάτων, *Νόμοι* 847e.

58 Πλάτων, *Πολιτεία* 404c.

τας, ενώ ο *Τίμαιος* στα τελευταία που έγραψε στα γεράματα) ή στο γεγονός ότι το θέμα δεν τον ενδιέφερε και επομένως δεν φρόντιζε να κρατά μια συνεπή στάση απέναντι στο ζήτημα των ζώων. Άλλωστε, όπως είδαμε από τους προσωκρατικούς, το θέμα των ζώων δεν ήταν καθαρά ηθικό, αλλά και θρησκευτικό, επομένως η φιλοσοφική συνέπεια και συνοχή για το συγκεκριμένο θέμα δεν θα έπρεπε να ήταν στις προτεραιότητες του Πλάτωνα. Ωστόσο, ούτε μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν ο Πλάτων ήταν ή δεν ήταν χορτοφάγος. Γνωρίζουμε ότι ο τρίτος διευθυντής της Ακαδημίας, ο Ξενοκράτης, αλλά και ο διάδοχός του ο Πολέμων συνιστούσαν την αποχή από το κρέας.⁵⁹ Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε λοιπόν ότι αυτοί οι δύο επιφανείς φιλόσοφοι, με τη θέση που κατείχαν, συνέχισαν μια παράδοση του ιδρυτή της σχολής που διεύθυναν, ή τουλάχιστον ότι τιμούσαν τις θέσεις του με αυτόν τον τρόπο.

Πριν προχωρήσουμε όμως στον Αριστοτέλη, αξίζει να κάνουμε μια σύντομη αναφορά και στις πλατωνικές απόψεις για τις ικανότητες των ζώων. Αν και θα περιμέναμε από έναν φιλόσοφο που πίστευε στη μετενσάρκωση των ανθρώπινων ψυχών σε σώματα μη ανθρώπινων όντων να ανέπτυξε περισσότερο τις απόψεις του αναφορικά με τις πνευματικές ικανότητες των ζώων, δεν το έκανε, αφιερώνοντας αποσπασματικά σχόλια για το ζήτημα. Για παράδειγμα, στον *Ποδητικό* υποστηρίζει ότι οι γερανοί έχουν την ικανότητα της σκέψης, η οποία μάλιστα είναι τόσο ανεπτυγμένη ώστε δίνουν ονόματα στα υπόλοιπα ζώα,⁶⁰ ενώ στην *Ποδηγία* χαρακτηρίζει τους σκύλους φιλομαθείς και φιλοσόφους, αφού μπορούν να

59 Κλήμης, *Στρωματείς* 7.6.32.9.

60 Πλάτων, *Πολιτικός* 263d.

διακρίνουν το φιλικό από το εχθρικό.⁶¹ Ωστόσο, γενικά αρνείται τη λογική στα ζώα, όπως φαίνεται στον *Θεαίτητο*, το έργο του που είναι αφιερωμένο στη γνώση:

Μερικά λοιπόν παθήματα είναι από τη φύση δοσμένο να τα αισθάνονται αμέσως μόλις γεννηθούν και οι άνθρωποι και τα ζώα, όσα δηλαδή καταφθάνουν διά μέσου του σώματος στη ψυχή, ενώ οι διαλογισμοί γι' αυτά και ως προς το Είναι και ως προς την ωφέλεια έρχονται με μόχθο και πολύν καιρό μέσα από πολλή άσκηση και παιδεία (...).⁶²

Είναι προφανές από το παραπάνω απόσπασμα ότι δεν θεωρεί ότι αυτή τη δυνατότητα του διαλογισμού την κατέχουν τα ζώα, ακόμα και αν ο Πορφύριος αναφέρει ότι ο Πλάτωνας, όπως και ο Αριστοτέλης, ο Εμπεδοκλής και ο Πυθαγόρας, θεωρούσε ότι τα ζώα δεν στερούνται της λογικής.⁶³

Αριστοτέλης και Θεόφραστος

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα Στάγειρα της Χαλκιδικής. Ο πατέρας του ήταν γιατρός της βασιλικής αυλής των Μακεδόνων. Σε ηλικία 17 ετών πήγε στην Αθήνα για να σπουδάσει στην Ακαδημία του Πλάτωνα, όπου και παρέμεινε στους κόλπους της για είκοσι χρόνια. Τότε, μετά τον θάνατο του Πλάτωνα και την απογοήτευσή του επειδή δεν ορίστηκε αυτός ως διευθυντής εγκατέλειψε την Αθήνα, ενώ μετά από 12 χρόνια επέστρεψε και λίγο αργότερα ίδρυσε

61 Πλάτων, *Πολιτεία* 376b.

62 Πλάτων, *Θεαίτητος* 186B-c.

63 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων* 3.6.

τη δική του σχολή, το Λύκειο. Πέθανε το 322 π.Χ. και σήμερα έχουν σωθεί κυρίως τα έργα που δεν προορίζονταν να δημοσιευτούν, αλλά χρησίμευαν ως σημειώσεις για τη διδασκαλία του στη σχολή του.

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε πολλά έργα του στα ζώα. Δεν λείπουν μάλιστα και οι πραγματείες που είναι αφιερωμένες ειδικά σε αυτά, και πρόκειται συγκεκριμένα για το *Περί τα ζώα ιστορίαι*, το *Περί ζώων μορίων*, το *Περί ζώων κινήσεων*, το *Περί ζώων πορείας*, και το *Περί ζώων γενέσεως*. Οι απόψεις του παρουσιάζουν μια μικρή διαφοροποίηση από έργο σε έργο όσον αφορά τις αντιληπτικές ικανότητες των ζώων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχει ξεκάθαρη άποψη για κάποια βασικά ζητήματα.

Το πρώτο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι θεωρεί τον άνθρωπο ζώο, θέλει όμως να κάνει ξεκάθαρη τη διαφοροποίηση από τα άλλα ζώα· ωστόσο, ακόμα και το κριτήριο που χρησιμοποιεί γι' αυτή τη διαφοροποίηση ποικίλει. Στην *Ποιητική* το κριτήριο είναι η ικανότητα μίμησης:

αυτό που κάνει τους ανθρώπους να διαφέρουν από τα άλλα ζώα είναι τούτο, ότι ο άνθρωπος είναι το πιο μιμητικό πλάσμα του κόσμου, και τις πρώτες γνώσεις του τις αποκτά με τη μίμηση.⁶⁴

Στα *Ποιητικά* η βαρύτητα δίνεται όχι μόνο στην κοινωνικότητα, αφού παραδέχεται την κοινωνικότητα και σε άλλα είδη, αν και όχι στον ίδιο βαθμό με τον άνθρωπο («Ότι λοιπόν ο άνθρωπος είναι ζώο κοινωνικό περισσότερο από τη μέλισσα

64 Αριστοτέλης, *Ποιητική* 1448b (μετάφραση: Δημήτριος Λυπουρλής, εκδόσεις Ζήτηρος).

και από κάθε άλλο αγελαίο ζώο είναι φανερό»⁶⁵), ούτε μόνο στην ικανότητα του έναρθρου λόγου⁶⁶, αλλά κυρίως στην ικανότητα διάκρισης του καλού από το κακό, του δίκαιου από το άδικο, και εν τέλει της συμμετοχής στην πόλη και τα πολιτικά πράγματα.⁶⁷ Είναι πολύ γνωστό το ρητό του Αριστοτέλη *άνθρωπος φύσει πολιτικόν ζώον* το οποίο υποδηλώνει την ύψιστη σημασία που δίνει στην πόλη και την πολιτική, και την ικανότητα μόνο αυτής να εξασφαλίσει τη δικαιοσύνη.⁶⁸

Έτσι, ο Αριστοτέλης αρνείται τη λογική, τη σκέψη, και τις πεποιθήσεις στα μη ανθρώπινα ζώα.⁶⁹ Σύμφωνα με τον Ρίτσαρντ Σοράμπιτζι, ο Αριστοτέλης με αυτή τη στάση θέλει να αποκλείσει από τα ζώα τη δυνατότητα να έχουν αληθείς και ψευδείς πεποιθήσεις, παρά το γεγονός ότι έχουν τεχνικές γνώσεις, οι οποίες τους είναι χρήσιμες για την επιβίωσή τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον φυσικά έχει το ζήτημα της ψυχής. Ο Αριστοτέλης, στο έργο του *Περί Ψυχής*, κάνει τη διάκριση μεταξύ διαφόρων μορφών και διαβαθμίσεων της ψυχής. Για παράδειγμα, γράφει ότι, η *ελάχιστη ψυχή*, η θεραπευτική, υπάρχει σε όλα τα όντα, τα ζώα και τα φυτά. Η *αισθητική ψυχή* όμως, αυτή που αντιλαμβάνεται, υπάρχει μόνο στα ζώα που έχουν την ικανότητα να αισθάνονται λύπη και ηδονή. Όλα τα ζώα έχουν την ικανότητα να αισθάνονται, όχι όμως και να

65 Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1.2., 1253a10 (μετάφραση: Δημήτριος Λυπουρλής, εκδόσεις Ζήτηρος).

66 Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1.2., 1253a12.

67 Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1.2., 1253a4, 1253a16-23.

68 Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1.2., 1253a4.

69 Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής* 1.2, 404b4-6· 2.3, 414b18-19, 414b32-33, 415a7-8· 3.3, 428a19-24· 3.10, 433a12· 3.11, 434a5-11· *Περί Ζώων Μορίων* 1.1, 641b7· *Ηθικά Ευδήμεια* 2.8, 1224a27· *Πολιτικά* 7.13, 1332b5· *Ηθικά Νικομάχεια* 1.7, 1098a3-4· *Μετά τα Φυσικά* 1.1, 980b28· *Περί Μνήμης και Αναμνήσεως* 450a16.

σκέφτονται λογικά.⁷⁰ Αυτός είναι και ο λόγος, σύμφωνα με τον οποίο ο Αριστοτέλης αποδίδει τη διανοητική ικανότητα μόνο στον άνθρωπο ή σε όποιο άλλο ον είναι όπως ο άνθρωπος ή ανώτερο απ' αυτόν.⁷¹

Η ψυχή είναι η εντελέχεια ενός φυσικού σώματος, το οποίο, έτσι, έχει τη δυνατότητα της ζωής.⁷² Η ψυχή, είναι η αιτία και ο σκοπός, «γιατί, όπως ακριβώς ο νους ενεργεί στοχεύοντας ένα πράγμα, με τον ίδιο τρόπο ενεργεί και η φύση, και το πράγμα είναι γι' αυτή σκοπός. Ένας τέτοιος σκοπός μέσα στα ζώα είναι η ψυχή ...».⁷³

Όπως καταλαβαίνουμε, ο Αριστοτέλης αποδίδει στα ζώα την ικανότητα κάποιας τεχνικής γνώσης, την οποία δεν θα μπορούσε να αρνηθεί άλλωστε, αφού τότε θα ήταν αδύνατη η επιβίωση των ζώων. Αυτή όμως είναι πολύ διαφορετική από την ικανότητα της λογικής σκέψης. Βέβαια, ο Σοράμπτζι υποστηρίζει ότι η απόρριψη της λογικής σκέψης στα ζώα από τον Αριστοτέλη στηριζόταν απλώς στις επιστημονικές του μελέτες και δεν έγινε για να υπηρετήσει ηθικούς σκοπούς.⁷⁴ Επιπλέον, του έλυνε και διάφορα άλλα προβλήματα, όπως την εξήγηση της συγκρότησης κοινωνιών, αφού στα *Πολιτικά* αναφέρει ότι μόνον ο άνθρωπος είναι σε θέση να φτιάξει κοινωνίες.⁷⁵ Επιπρόσθετα, η άρνηση κάποιων πνευματικών ικανοτήτων στα ζώα που κάνει ήδη από την αρχή των *Μετά*

70 Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής* 3.3, 427b6-9.

71 Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής* 2.3, 414b20-22.

Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής* 2.1, 412a21-22.

73 Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής* 2.4, 415b8-21 (μετάφραση: Ι.Σ. Χριστοδούλου, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2003).

74 Sorabji, *Animals Minds and Human Morals*, σ. 2.

75 Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1.2, 1253a8-18

τα *Φυσικά*⁷⁶ εξυπηρετεί προκειμένου να υπερασπιστεί τη φιλοσοφία ως μια δραστηριότητα που φέρνει τον άνθρωπο κοντά με τον θεό.⁷⁷

Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι –ακόμα και αν σημειώνει ο Σταγειρίτης ότι ο άνθρωπος δεν είναι ανώτερος από όλα τα άλλα ζώα⁷⁸– το όλο πνεύμα της αριστοτελικής φιλοσοφίας διαπνέεται από έναν έντονο ανθρωποκεντρισμό, ο οποίος εξυπηρέτησε στη διαμόρφωση ενός ιεραρχικού και χρησιμοθηρικού μοντέλου για τη φύση. Αυτό το μοντέλο υπηρέτησε και ο ιουδαϊσμός και ο χριστιανισμός, ενώ η σύγκρουση της επιστήμης με τον αριστοτελισμό, που προκάλεσε η Επιστημονική Επανάσταση, γκρέμισε την αριστοτελική αστρονομία και τη φυσική, άφησε όμως άθικτη την αξιολογική κατάταξη των ειδών και την εργαλειακή αντιμετώπιση της φύσης. Και μάλιστα, όχι μόνο την άφησε στο απυρόβλητο, αλλά ο Φράνσις Μπέικον προέβαλε ανοιχτά ως σκοπό της επιστήμης και του ανθρώπου την καθυπόταξη της φύσης, ενώ ο Ρενέ Ντεκάρτ, μέσα από τη μηχανοκρατική του αντίληψη, που έγινε τελικά το κυρίαρχο μοντέλο της επιστημονικής κοινότητας του 17^{ου} αιώνα και για τουλάχιστον δύο αιώνες ακόμα, εργαλειοποίησε τη λειτουργία της φύσης. Ωστόσο, οι αριστοτελικές απόψεις για τα μη ανθρώπινα ζώα δεν πρέπει να μας κάνουν να πιστέψουμε ότι η ηθική θεωρία του Σταγειρίτη είναι ακατάλληλη για τη χρήση της στο σύγχρονο πεδίο της ηθικής για τα ζώα. Όπως θα δούμε σε κεφάλαιο του δεύτερου μέρους αυτού του βιβλίου, έχει αναπτυχθεί μια ηθική προσέγγιση για την υπεράσπιση των ζώων που αντλεί

76 Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 1.1., 1.2.

77 Sorabji, *Animals Minds and Human Morals*, σ. 15.

78 Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* 6.7., 1141a-b.

έμπνευση από την αρετολογική ηθική του Αριστοτέλη.

Ο μαθητής του Αριστοτέλη όμως, και διάδοχος στη διεύθυνση του Λυκείου, Θεόφραστος, θα ακολουθήσει άλλο δρόμο. Ο Θεόφραστος γεννήθηκε το 372 ή το 371 π.Χ. στην Ερεσό της Λέσβου και το όνομά του αρχικά ήταν Τύρταμος, αλλά τον ονόμασε έτσι ο Αριστοτέλης λόγω της θεϊκής ευγλωττίας του. Παρακολούθησε μαθήματα στην Ακαδημία από τον ίδιο τον Πλάτωνα και εκεί γνώρισε τον επίσης μαθητή Αριστοτέλη και έγιναν φίλοι. Όταν ο Αριστοτέλης ίδρυσε τη σχολή του στην Αθήνα ο Θεόφραστος είχε πολύ σημαντική θέση και ανέλαβε τη διεύθυνσή της μετά τον θάνατο του πρώτου με πολύ μεγάλη επιτυχία και μεγάλο αριθμό μαθητών. Υπήρξε διευθυντής του Λυκείου για 36 χρόνια, έως τον θάνατό του δηλαδή, πιθανόν το 287. Σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο, ο Θεόφραστος έγραψε 225 έργα, από τα οποία σήμερα έχουν σωθεί ακέραια μόνο τρία. Μεταξύ των βιβλίων που έγραψε υπήρχαν έργα ζωολογίας, και μάλιστα στο έργο του *Περί ζώων φρονήσεως και ήδους* –το οποίο έχει χαθεί– ασχολήθηκε με ζητήματα ηθολογίας.

Σύμφωνα με τον Πορφύριο, ο Θεόφραστος απαγόρευε τη θυσία ζώων⁷⁹ και προέτρεπε τους ανθρώπους να προσφέρουν καρπούς στους θεούς.⁸⁰ Η πιο ενδιαφέρουσα άποψη του Θεόφραστου αναφορικά με τα ζώα είναι ότι αναφερόταν στη συγγένεια που έχουν οι άνθρωποι με αυτά. Οι βασικές τους λειτουργίες από τη φύση είναι κοινές, η ψυχή τους είναι ίδια, έχουν επίσης κοινές επιθυμίες, συλλογιστική ικανότητα και αισθήσεις.⁸¹ Ο Θεόφραστος έτσι αναβαθμίζει τη θέση των

79 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμπύχων* 2.11.

80 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμπύχων* 2.20.

81 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμπύχων* 3.25.

ζώων και την εξισώνει με τους ανθρώπους, ακόμα και στο ζήτημα της λογικής.

Πλούταρχος

Ο Πλούταρχος γεννήθηκε στη Χαιρώνεια της Βοιωτίας κατά το διάστημα 40-50 μ.Χ. και πέθανε κατά το διάστημα 120-130 μ.Χ. Ήταν γιος ενός φιλοσόφου και βιογράφου, του Αριστόβουλου, και ο ίδιος σπούδασε μαθηματικά και φιλοσοφία. Ταξίδεψε πολύ και γνώρισε σημαντικές προσωπικότητες της εποχής του. Του είχε απονεμηθεί ισόβια το ιερατικό αξίωμα στο μαντείο των Δελφών. Το συγγραφικό του έργο ήταν μεγάλο και ο γιος του, Λαμπρίας, αναφέρει ότι ο πατέρας του έγραψε 227 έργα. Έχει μεγάλης εκτίμησης όσο ήταν στη ζωή και το έργο του επηρέασε αρκετά μετά τον θάνατό του.

Ο Πλούταρχος και ο Πορφύριος αποτελούν τους δύο σημαντικότερους συγγραφείς της ελληνικής γραμματείας που ασχολήθηκαν συστηματικά με το ζήτημα της ηθικής αντιμετώπισης των άλλων ζώων. Ανάμεσα στην πληθώρα των έργων του Πλουτάρχου ανήκει ένα σύνολο που ονομάστηκαν από τους μελετητές *Ηθικά*, τρία εκ των οποίων αφορούν άμεσα ή έμμεσα την ηθική στάση που πρέπει να έχουμε απέναντι στα άλλα ζώα. Πρόκειται για το *Πότερα των ζώων φρονιμώτερα, τα χερσαία ή τα ένυδρα*, το *Περί του τα άδολγα δόγω χρήσθαι*, γνωστό επίσης με τον τίτλο *Γρύδδος*, και φυσικά τους δύο λόγους του *Περί σαρκοφαγίας*: αυτά τα τρία έργα κατατάσσονται στα νεανικά του Πλουτάρχου.

Ο *Γρύδδος* είναι ένας διασκεδαστικός διάλογος, μέσα από τον οποίο ο Πλούταρχος προσπαθεί να πείσει τους αναγνώστες ότι τα ζώα έχουν λογική, συναισθήματα, και ηθική, και

μάλιστα ότι υπερτερούν ως προς την ηθικότητά τους σε σχέση με τους ανθρώπους. Το έργο αυτό κατατάσσεται στην κατηγορία της αφηγηματικής μυθοπλασίας και έχει στόχο τη διδασχή συγκεκριμένων αξιών. Το συγκεκριμένο μάλιστα γράφηκε πολύ κοντά, αλλά έπειτα από τον διάλογο *Περί Αδεζάνδρου ή περί του ότι ίδιον δογισμόν έχει τα άλογα* του Φίλωνα του Αλεξανδρέα, κάτι που καθιστά πολύ πιθανή την επίδραση του τελευταίου στον Πλούταρχο.⁸²

Τα πρόσωπα του διαλόγου είναι ο Οδυσσέας, η Κίρκη και ένα γουρούνι, ο Γρύλλος. Ο Οδυσσέας ζητά από την Κίρκη να του δώσει όλους τους Έλληνες που είχε μεταμορφώσει σε ζώα, προκειμένου να τους πάρει μαζί του στην πατρίδα, αφού πρώτα τους χαρίσει και πάλι την ανθρώπινή τους μορφή. Στον διάλογο αυτό, ο Γρύλλος συνομιλεί με τον Οδυσσέα και αρνείται τόσο για τον ίδιο όσο και για λογαριασμό των άλλων γουρουνιών να πάρει ανθρώπινη μορφή και να ακολουθήσει τον Οδυσσέα. Προσπαθεί να αποδείξει μάλιστα στον Οδυσσέα ότι δεν είναι προτιμότερο να είναι κανείς άνθρωπος απ' ένα άλλο ζώο. Ο Γρύλλος απαριθμεί μια σειρά λόγων που έχουν να κάνουν με τη συμπεριφορά και τις συνήθειες των ζώων, βάσει των οποίων η ζωή των γουρουνιών και των υπόλοιπων ζώων είναι εντιμότερη και προτιμότερη απ' αυτή των ανθρώπων. Υποστηρίζει ότι τα ζώα δεν ανέχονται τη δουλεία τόσο εύκολα όσο ο άνθρωπος⁸³ και υπερτερούν σε γενναιότητα⁸⁴ και σε σωφροσύνη. Ο Γρύλλος, ορίζει ως σωφροσύνη τη «συντόμευση και τακτοποίηση των επιθυμιών» με τρό-

82 Χριστόπουλος, Μενέλαος, “Εισαγωγή”, στο Πλούταρχος, *Γρύλλος, Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι*, μτφρ. Μενέλαος Χριστόπουλος, Στιγμή, Αθήνα, 1996, σ. 15.

83 Πλούταρχος, *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 987E.

84 Πλούταρχος, *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 987C-F.

πο που να καταργούνται οι περιττές και να προβάλλονται οι απαραίτητες.⁸⁵ Έτσι, συνεχίζει, τα ζώα είναι περισσότερο σώφρονα από τους ανθρώπους αφού δεν αρέσκονται σε περιττές υλικές απολαύσεις,⁸⁶ δεν έχουν ομοφυλοφιλικές επαφές ούτε συνουσιάζονται με άλλα είδη.⁸⁷ Ο Γρύλλος συνεχίζει λέγοντας ότι τα ζώα μπορούν να γιατρεύονται μόνο τους, και ότι ακόμα και αν δεχτούμε ότι τη σοφία τους τη διδάχτηκαν από τη φύση, αυτό δεν αλλάζει σε τίποτα το γεγονός ότι είναι σοφότερα από τον άνθρωπο.⁸⁸ Όλα τα ζώα έχουν λογική, υποστηρίζει ο συνομιλητής του Οδυσσέα, άλλα περισσότερο ανεπτυγμένη και άλλα λιγότερο.⁸⁹

Ειδική αναφορά γίνεται στο ζήτημα της χορτοφαγίας. Ο Γρύλλος, για λογαριασμό του Πλούταρχου, υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος καταφεύγει στην κρεοφαγία από πλεονεξία και φιληδονία, ισχυρισμό, που θα τον δούμε να αναπτύσσεται κυρίως στο *Περί Σαρκοφαγίας*. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι ο άνθρωπος παρουσιάζεται άδικος απέναντι στα άλλα είδη, αφού τα κυνηγά όλα ανεξαιρέτως για την ικανοποίηση των ηδονών του, ενώ τα υπόλοιπα σαρκοφάγα ζώα έχουν μόνο συγκεκριμένα θηράματα. Ο Πλούταρχος πιστεύει ότι δεν είναι απαραίτητη η κρεοφαγική δίαιτα για τον άνθρωπο και μάλιστα θεωρεί ότι ο άνθρωπος με την πρακτική αυτή ξεπερνά σε ωμότητα τα άλλα ζώα.⁹⁰ Τέλος, στο πνεύμα κι αυτός της ορφικής εντολής, αποστρέφεται το αίμα που χύνεται:

85 Πλούταρχος, *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 989B.

86 Πλούταρχος *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 989D-990C.

87 Πλούταρχος, *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 990D-991A.

88 Πλούταρχος, *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 991F.

89 Πλούταρχος, *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 992C-E.

90 Πλούταρχος, *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 991A-D.

Το αίμα, τα σκοτωμένα ζώα και οι σάρκες είναι για τα γεράκια, τους λύκους και τα φίδια η γνώριμη τροφή τους, για τον άνθρωπο όμως δεν είναι παρά ένα διαλεχτό έδεσμα.⁹¹

Στο ίδιο πνεύμα είναι και ο πολύ μεγαλύτερος σε έκταση διάλογος από τον παραπάνω, *Πότερα των ζώων φρονιμώτερα, τα χερσαία ή τα ένυδρα*. Στον διάλογο αυτόν εμφανίζεται και πάλι η αποστροφή προς την αναίτια αιματοχυσία⁹² και η καταδίκη της ανθρώπινης ροπής προς την πλεονεκτική και ηδονιστική κατανάλωση κρέατος.⁹³

Στους δύο λόγους του *Περί Σαρκοφαγίας* ο Πλούταρχος αναπτύσσει μία σειρά επιχειρημάτων υπέρ της χορτοφαγικής διατροφής. Όπως θα δούμε αμέσως, τα επιχειρήματα αυτά στηρίζονται όχι μόνο σε φιλοσοφικούς, αλλά και σε θεολογικούς λόγους, αλλά ακόμα και σε λόγους υγείας. Η αφετηρία της κριτικής του Πλούταρχου προς την κρεοφαγία είναι η καταδίκη της πλεονεξίας και της φιληδονίας. Ο Πλούταρχος πίστευε ότι οι άνθρωποι κατέφυγαν στη σαρκοφαγική διαίτα επειδή είναι πλεονέκτες και φιλήδονοι, συμπεριφορές οι οποίες είναι σαφώς καταδικαστέες. Αναφορικά με την πλεονεξία, ο Πλούταρχος ισχυρίζεται ότι δεν πρέπει να τρώμε ζώα, πολύ περισσότερο δε, εφόσον υπάρχει άφθονη τροφή φυτικής προέλευσης. Μάλιστα, δίνει και μια θρησκευτική διάσταση στο ζήτημα, αφού παρουσιάζει τη στάση αυτή ως προσβολή προς τους θεούς:

Εσάς τους τωρινούς όμως ποια λύσσα και ποια αχόρταγη λαχτάρα σας οδηγεί να βάφετε τα χέρια σας με αίμα, τη στιγμή

91 Πλούταρχος, *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι* 991D.

92 Πλούταρχος, *Πότερα των Ζώων Φρονιμώτερα* 959D-E.

93 Πλούταρχος, *Πότερα των Ζώων Φρονιμώτερα* 959F.

που σας προσφέρονται τόσα για τις ανάγκες σας; Γιατί κατηγορείτε άδικα τη γη πως δεν μπορεί να σας τρέφει; Γιατί ασεβείτε προς τη θεσμοφόρο Δήμητρα και προσβάλλετε τον ήμερο και μελίχιο Διόνυσο, λες και δεν παίρνετε αρκετά από αυτούς; Δεν ντρέπεστε να ανακατεύετε τους ήμερους καρπούς με αίμα από σφαγή;⁹⁴

Η φιληδονία, η πλεονεξία και η ύβρις σχολιάζονται και σε άλλα σημεία των δύο αυτών λόγων,⁹⁵ ωστόσο γίνεται εντελώς προφανής η σχέση τους όταν ο Πλούταρχος βάζει ένα ζώο να λέει πριν τη σφαγή:

Δε σου ζητώ να με λυπηθείς στην ανάγκη σου, αλλά να μην προχωρήσεις στην ύβρη. Αν είναι για να φας, σκότώσέ με, αν είναι για να φας πιο ευχάριστα, μη με σκοτώνεις.⁹⁶

Έτσι, ο Πλούταρχος αφήνει μόνο ένα ενδεχόμενο να είναι επιτρεπτή η σαρκοφαγία: αν είναι η μοναδική επιλογή για να τραφεί ο άνθρωπος. Γ' αυτό και λίγο παρακάτω συμβουλεύει να τρώμε κρέας μόνο όταν πεινάμε, και όχι για να καλοπερνάμε.⁹⁷ Η συμβουλή αυτή δεν πρέπει να μας κάνει να πιστεύουμε ότι γενικά αποδεχόταν τη συνετή και όχι αλόγιστη σαρκοφαγία, αλλά ότι επέτρεπε τη σαρκοφαγία σε εξαιρετικές περιπτώσεις.

Μάλιστα, στον δεύτερο λόγο του ο Πλούταρχος επικαλείται τις θεωρίες του Εμπεδοκλή και του Πυθαγόρα. Δίχως να είναι σαφές κατά πόσον ο Πλούταρχος ασπάζεται τη θεωρία

94 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 994 A (μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα, 1996).

95 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 996 E, 996 F, 997 A-B.

96 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 994 E.

97 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 996 E-F.

περί μετενσάρκωσης που υπεράσπιζαν οι παραπάνω, καλεί τους αναγνώστες να αναλογιστούν την πιθανότητα να ισχύει αυτή η θεωρία. «Τι είναι καλύτερο; Να συνταχθεί με υποψία όχι αληθινή και να αφήσει ήσυχο τον εχθρό ως φίλο ή να μη λάβει υπόψη του κάτι αβέβαιο και να σκοτώσει τον οικείο ως εχθρό;» αναρωτιέται ο Πλούταρχος.⁹⁸ Έτσι, θέτει το εξής νητικό δίλημμα: να σκοτώνουμε και να τρώμε ζώα που μπορεί σ' αυτά να κατοικούν οι ψυχές συνανθρώπων μας ή ακόμα και συγγενών μας ή καλύτερα να μη τα πειράζουμε;⁹⁹

Ένα άλλο μέσο που χρησιμοποιείται στους δύο λόγους είναι η επίκληση της συμπόνιας και η απόρριψη της ωμότητας:

Πώς τα μάτια του άντεξαν να δουν το αίμα πλασμάτων που σφάζονταν, γδέρνονταν, διαμελίζονταν, πώς η όσφρησή του άντεξε την αποφορά, πώς η σκέψη του μιάσματος δεν απέτρεψε τη γλώσσα να αγγίζει ξένα έλκη και να απολαμβάνει τους χυμούς και τα υγρά θανάσιμων τραυμάτων.¹⁰⁰

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Πλούταρχος προσπαθεί μεταξύ άλλων να προκαλέσει την ανδία της βρώσης σάρκας. Μάλιστα λίγο παρακάτω αναφέρει ότι η συνήθεια του να μαγειρεύουμε με καρυκεύματα το κρέας προέρχεται από το γεγονός ότι δεν μπορούμε να αντέξουμε τη μυρωδιά του πτώματος.¹⁰¹ Άλλωστε, στο συγκεκριμένο απόσπασμα, όπως και στα άλλα που παρατέθηκαν πιο πάνω, είναι και πάλι έντονο το στοιχείο της αποστροφής προς το χυμένο αίμα. Μάλιστα, στο ίδιο πνεύμα ο Πλούταρχος ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι με

⁹⁸ Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 998D.

⁹⁹ Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 997E-998F.

¹⁰⁰ Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 993B.

¹⁰¹ Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 995B-C.

τις σφαγές που κάνουν από πλεονεξία, είναι πιο άγριοι από τα ζώα που αποκαλούν «άγρια»,¹⁰² πολύ περισσότερο όταν μεταχειρίζονται βάρβαρες μεθόδους για να θανατώνουν¹⁰³ ή να εκτρέφουν τα ζώα.¹⁰⁴ Επιπλέον, ο Πλούταρχος θεωρεί ότι δεν υπάρχει καλύτερη στάση από το να αγαπούμε τα ζώα, και ότι όποιος είναι βάνανσος απέναντί τους είναι το ίδιο κακός με κάποιον που βασανίζει και σκοτώνει ανθρώπους. Γι' αυτό, παραπέμπει και στον Ξενοκράτη, ο οποίος αναφέρει μια ιστορία σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι τιμώρησαν κάποιον επειδή έγδαρε ζωντανό ένα κριάρι.¹⁰⁵

Επίσης, ο Πλούταρχος, αναφέρει ένα επιχείρημα σχετικά με τη φύση του ανθρώπου, που είναι πολύ χρήσιμο ακόμα και στις σύγχρονες συζητήσεις περί χορτοφαγίας, οι εχθροί της οποίας ισχυρίζονται ότι η συμπεριφορά αυτή είναι ενάντια στη φύση του ανθρώπου. Ο Πλούταρχος γράφει ότι ο άνθρωπος, σε αντίθεση με την κοινή πεποίθηση, δεν είναι από τη φύση του παμφάγος. Και αυτό γιατί, ενώ τα άλλα ζώα είναι οπλισμένα με φυσικά όπλα, όπως νύχια, δόντια και κέρατα, ο άνθρωπος σε καμία περίπτωση δεν διαθέτει τέτοια όργανα, ικανά να του επιτρέπουν να θανατώσει ένα άλλο ζώο χωρίς τη βοήθεια κάποιου εργαλείου.¹⁰⁶

Στον Πλούταρχο λοιπόν έχουμε τον πρώτο φιλόσοφο ο οποίος βάζει στο κάδρο καθαρά το ζήτημα της ηθικής μεταχείρισης των ζώων, χρησιμοποιώντας κυρίως το κριτήριο της λογικής, αλλά και του αισθάνεσθαι. Δεν είναι αμελητέο

102 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 994B.

103 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 996A.

104 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 996F-997A.

105 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 996A.

106 Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας* 994E.

ότι, όπως παρατηρεί ο Νιουμπίερ, πολλά από τα επιχειρήματα του Πλούταρχου φαντάζουν αρκετά οικεία σε όσους και όσες εμπλέκονται στο σύγχρονο κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων.¹⁰⁷ Είναι πολύ εύστοχη επίσης η παρατήρηση του Νιουμπίερ ότι η επιλογή του Πλούταρχου να τονίζει την ικανότητα των ζώων να υποφέρουν πόνους ήταν εντελώς ασυνήθιστη στους ελληνορωμαϊκούς χρόνους που έζησε.¹⁰⁸ Επιπλέον, αναφορικά με το ζήτημα της νοημοσύνης των ζώων, ο Πλούταρχος θεωρούσε ότι οι διαφορές μεταξύ ανθρώπινων και μη ανθρώπινων ζώων είναι ποσοτικές και όχι ποιοτικές, και με εφιαλτήριο αυτή τη θέση υπερθεμάτιζε την ανάγκη για ηθική αντιμετώπιση των τελευταίων. Το ζήτημα της ομοιότητας ανθρώπων-ζώων, θα το δούμε πιο έντονα ως ένα σημαντικό επιχείρημα υπέρ της ηθικής εκτίμησης των ζώων στον επόμενο φιλόσοφο που θα εξετάσουμε, τον Πορφύριο τον νεοπλατωνικό.

Πορφύριος ο Τύριος

Ο Πορφύριος γεννήθηκε πιθανόν το 234 μ.Χ. στην Τύρο της Φοινίκης και αρχικά ονομαζόταν Μάλχος, που σημαίνει «Βασιλιάς». Ωστόσο, αποκαλούσε τον εαυτό του «Πορφύριο», πιθανώς επειδή η γενέθλια πόλη του ήταν γνωστή για την παραγωγή χρώματος της βασιλικής πορφύρας. Άλλωστε το όνομα αυτό ήταν εξαιρετικά κοινό στην Τύρο. Ο Πορφύριος ο Τύριος ή Νεοπλατωνικός υπήρξε μαθητής του

107 Newmyer, Stephen T., *Animals, Rights and Reason in Plutarch and Modern Ethics*, Routledge, New York and London, 2006, σ. 3.

108 Ό.π., σ. 6.

Ωριγένη και φοίτησε στη σχολή της Ρώμης από το 263 μέχρι το 268, διάστημα κατά το οποίο διευθυντής ήταν ο Πλωτίνος. Μάλιστα το 268 όταν ο Πορφύριος υπέφερε από κατάθλιψη ο Πλωτίνος τον συμβούλεψε να ταξιδέψει στη Σικελία προκειμένου να συνέλθει. Όταν επέστρεψε από τη Σικελία ο Πλωτίνος είχε πεθάνει, οπότε ανέλαβε τη διεύθυνση της σχολής του. Λέγεται επίσης ότι ο Πορφύριος υπήρξε κάποια στιγμή δάσκαλος του Ιάμβλικου. Παντρεύτηκε σε προχωρημένη ηλικία τη χήρα ενός φίλου του Μαρκέλλα, μητέρα επτά παιδιών, προκειμένου να της εξασφαλίσει τα προς το ζην, για την οποία έγραψε την επιστολή *Προς Μαρκέλλα*. Ο Πορφύριος πέθανε πιθανόν το 305.

Ο Πορφύριος έγραψε για πάρα πολλά θέματα και αποδίδονται σ' αυτόν περίπου εξήντα έργα. Μεταξύ άλλων έγραψε τα βιβλία *Η ζωή του Πυθαγόρα*, *Η ζωή του Πλωτίνου*, αλλά και βιβλία για τη γεωμετρία, τη ρητορική και τη φιλολογία. Οσοτόσο το πιο γνωστό του έργο ήταν το *Κατά των Χριστιανών*, ένα έργο που γράφτηκε σε μια περίοδο κατά την οποία ήταν κυρίαρχη η διαμάχη μεταξύ χριστιανών και εθνικών, δηλαδή των υπερασπιστών της αρχαιοελληνικής θρησκείας. Στο έργο αυτό ο Πορφύριος, στην προσπάθειά του να διασώσει την εθνική θρησκεία από την εισβολή της νέας θρησκείας του χριστιανισμού, έκανε μια δριμεία κριτική εναντίον της, κριτική που ανάγκαζε πολλούς χριστιανούς λογίους, μεταξύ των οποίων ο Ευσέβιος, ο Απολλινάριος και ο Αυγουστίνος, να το αντικρούσουν. Το 448, με αυτοκρατορικό διάταγμα, το βιβλίο απαγορεύτηκε και τα αντίτυπά του ρίχτηκαν στην πυρά. Όπως σημειώνει ο Τζόζεφ Χόφμαν, ο πόλεμος της εκκλησίας εναντίον του βιβλίου «στέφτηκε από μια ασυνήθιστη επιτυχία» αφού κάηκαν όχι μόνο τα αντίγραφα του *Κατά Χριστιανών*, αλλά και πολλά έργα χριστιανών συγγρα-

φρών που περιελάμβαναν αποσπάσματά του, ούτως ώστε να είναι αδύνατη η πρόσβαση οποιουδήποτε στην πολεμική του Πορφυρίου.¹⁰⁹ Το 1867 βρέθηκε στην Αθήνα το χαμένο έργο *Αποκριτικός προς Έδδηνas* του Μακαρίου Μάγνητος. Στο βιβλίο αυτό ο Μακάριος, προκειμένου να αντικρούσει τα επιχειρήματα του Πορφυρίου, παρέθετε ολόκληρα αποσπάσματα. Αν και ο Μακάριος πουθενά δεν έγραψε το όνομα του Πορφυρίου, θεωρείται βέβαιο ότι αυτός είναι ο αντίπαλος στον οποίο απευθύνεται.

Ωστόσο το βιβλίο που θα μας απασχολήσει εδώ δεν είναι το *Κατά Χριστιανών*, αλλά το *Περί Αποχής Εμφύχων*. Το έργο αυτό αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα του ορθολογικού πνεύματος και της ρητορικής δεινότητας του Πορφυρίου. Ο Πορφύριος έγραψε το *Περί Αποχής* με αφορμή την είδηση ότι ο φίλος του Φίρμος Καστρίκιος εγκατέλειψε τη χορτοφαγία και στράφηκε ξανά στην κρεοφαγία (το αστείο της υπόθεσης είναι ότι ο Φίρμος όχι μόνο έπαψε να είναι χορτοφάγος, αλλά αργότερα ασπάστηκε και τον χριστιανισμό, κάτι που λογικά προκάλεσε ακόμα μεγαλύτερη απογοήτευση στον Πορφύριο). Το έργο αυτό, αν και δεν σώζεται ολόκληρο (διασώθηκε όμως ακέραιο μέχρι το 22^ο κεφάλαιο του 4^{ου} βιβλίου), αποτελεί έναν πραγματικό θησαυρό, αφού εκτός από τη διαυγή ρητορική υπέρ της χορτοφαγίας μάς παραθέτει μεγάλο μέρος της προβληματικής για το θέμα από την αρχαία σκέψη. Επιπλέον, το βιβλίο αυτό, μαζί με το *Περί Αδεξάνδρου ή περί του ότι ιδιον δογισμόν έχει τα άδωγα* του Φίλωνα του Αλεξανδρέα αποτελούν τα δύο μοναδικά της ελληνικής γραμματείας που ασχολούνται συστηματικά και αποκλειστικά με το ηθικό ζή-

109 Πορφύριος, *Κατά Χριστιανών*, μτφρ. Γιάννης Αβραμίδης, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2000. Βλέπε τον επίλογο του R. Joseph Hoffmann.

τημα των ζώων. Στο βιβλίο του Φίλωνα βλέπουμε έναν διάλογο μεταξύ του ίδιου και του Αλέξανδρου αναφορικά με τη νοημοσύνη των ζώων. Στον Πορφύριο όμως η θεματολογία είναι ευρύτερη και μάλιστα βρίσκουμε επιχειρήματα που χρησιμοποιούν ακόμα και σήμερα οι σύγχρονοι φιλόσοφοι για τα δικαιώματα των ζώων.

Στο πρώτο κεφάλαιο του *Περί Αποχής* ο Πορφύριος αναφέρει τα επιχειρήματα υπέρ της κρεοφαγίας, επιχειρήματα τα οποία χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές της κρεοφαγίας μέχρι και σήμερα. Αξίζει να τα αναφέρουμε: δεν πρέπει να εφαρμόζουμε το δίκαιο στα ζώα γιατί δεν είναι έλλογα και είναι κατώτερα από εμάς [1.4], δεν πρέπει να αφήσουμε τα ζώα να αυξηθούν υπερβολικά σε αριθμό γιατί θα απειλείται η ζωή των ανθρώπων [1.12], ο άνθρωπος έχει μια έμφυτη αντιπαλότητα προς τα ζώα [1.14], αν δεν καταναλώνουμε κρέας τότε δεν πρέπει καταναλώνουμε κανένα ζωικό παράγωγο (π.χ. μέλι, μαλλί κλπ.) [1.21], οι θεοί έδωσαν το παράδειγμα σκοτώνοντας ζώα [1.22], η σαρκοφαγία συντελεί στη ενδυνάμωση του σώματος [1.26] και πολλά άλλα.

Ο Πορφύριος απαντά σε όλες αυτές τις κριτικές και δοξασίες αλλά δεν φαίνεται να πείθεται ότι τα παραπάνω επιχειρήματα είναι οι πραγματικοί λόγοι που έχουν οδηγήσει τους ανθρώπους στην κρεοφαγία. Για τον Πορφύριο, η κρεοφαγία οφείλεται στην απληστία, τη λαιμαργία και την ανοησία. Η χορτοφαγία κάνει πράους τους ανθρώπους, ενώ οι κλέφτες, οι επιθετικοί, οι συκοφάντες και οι τύραννοι είναι κρεοφάγοι [1.47]. Οι κρεοφάγοι επίσης χαίρονται από τα ανόητα και απατηλά δόγματα [1.82] και φοβούνται τον θάνατο, αφού πιστεύουν ότι η στέρψη του κρέατος συνδέεται με την απειλή ενός επερχόμενου θανάτου [1.54]. Άλλωστε τα ίδια αίτια που οδηγούν κάποιον στη σαρκοφαγία δημιουργούν επιθυμίες

για δόξα και χρήμα [1.54]. Η απλυστία των σαρκοφάγων εκδηλώνεται και σε άλλες σαρκικές απολαύσεις, όπως οι σεξουαλικές [1.51].

Ο Πορφύριος εναντιώνεται στις σαρκικές ηδονές και, στο πνεύμα των επικούρειων και των κυνικών (παρά το γεγονός ότι τους κατηγορεί για την κρεοφαγική τους δίαιτα), προτείνει τη λιτότητα και τη στροφή προς τις πνευματικές ηδονές. Για τον Πορφύριο η λιτότητα και η oligοφαγία επιβάλλεται από τον ορθό λόγο:

Είναι λοιπόν ευνόητο ότι, αφού η λογική διακρίνει το πολύ και το περιττό, περιορίζει το κατά φύσιν αναγκαίο στο λίγο, εάν βεβαίως προορίζει κάποιον να μην χρειάζεται περισσότερα από τα αναγκαία και αν ακόμη μπορεί να τα εξασφαλίζει, μήτε να τον κάνει επιρρεπή στο να χρειάζεται περισσότερα από ό,τι είναι πράγματι χρήσιμο, μήτε να γίνει δούλος της αδράνειας από το βάρος του κορεσμού, μήτε χορταίνοντας τον εαυτό του με ποσότητες μεγαλύτερες από όσες χρειάζονται, να χρειάζεται και πολύν ύπνο, μήτε, αφού κορεσθεί με αυτά που παχαίνουν το σώμα, να κάμει ισχυρότερο τον δεσμό με τα αισθητά και τον εαυτό του ανίσχυρο απέναντί τους και ανίκανο να χειριστεί αυτά που του αρμόζουν.¹¹⁰

Η πλεονεξία και η ροπή προς την καλοπέραση ήταν, όπως είδαμε, οι σημαντικότεροι λόγοι για μια κρεοφαγική διατροφή σύμφωνα και με τον Πλούταχο. Το επιχείρημα όμως του Πορφύριου για μια ζωή λιτή είναι ίσως το λιγότερο σημαντικό από αυτά που παραθέτει για την υπεράσπιση της χορτοφαγίας. Τα δύο ισχυρότερα όπλα του υπέρ της χορτοφαγίας

110 Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων* 1.46 (μετάφραση: Μαρία Ιω. Σιδέρη, Πύρινος Κόσμος, Αθήνα, 2005).

είναι ο ορθός λόγος και η θρησκεία των Ελλήνων.

Ξεκινώντας από τον ορθό λόγο, ο Πορφύριος υποστήριξε, όπως και στην περίπτωση της ολιγοφαγίας, ότι ο ορθός λόγος μάς επιβάλλει τη χορτοφαγία για διάφορους λόγους. Ο πρώτος αφορά και πάλι στην πλεονεξία και γι' αυτό σχετίζεται με τα προηγούμενα. Δεν είναι σωστό να ζητά κάποιος, ισχυρίζεται ο Πορφύριος, φαγητά που προέρχονται από έμψυχα πλάσματα αφού είναι υπεραρκετά αυτά που προέρχονται από άψυχα [1.56].

Το δεύτερο επιχείρημα που επικαλείται ο Πορφύριος για να υποστηρίξει τη χορτοφαγία στηρίζεται στις ομοιότητες που έχει ο άνθρωπος με τα άλλα ζώα, και κατά συνέπεια στην ανάγκη σεβασμού προς αυτά. Όπως θα δούμε από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί, η προβληματική γύρω από τα ζώα δεν έχει αλλάξει εδώ και 1.800 χρόνια. Γι' αυτό και ο Πορφύριος αναγκάζεται να απαριθμήσει και να στηρίξει εκείνες τις ιδιότητες των ζώων που κάποιοι δεν τις δέχονται ούτε σήμερα. Για τον Πορφύριο λοιπόν τα ζώα έχουν ψυχή [3.25], λογική [3.2, 3.18, 3.21, 3.23], έχουν το δικό τους τρόπο επικοινωνίας [3.3], έχουν τη δυνατότητα διδασκαλίας [3.6] και εκμάθησης [3.15], και τηρούν ένα σύστημα δικαίου [3.11]. Τα παραπάνω στοιχεία καθιστούν τα ζώα συγγενικά με τους ανθρώπους, όπως είναι συγγενείς οι ξένοι με τους Έλληνες, ακόμα και αν έχουν διαφορές μεταξύ τους [3.25]. Με αυτό ως εφαλτήριο, ο Πορφύριος υποστηρίζει ότι οι ψυχές ζώων και ανθρώπων είναι ίδιες και δεν πρέπει να αδικούμε κανέναν συγγενή μας [3.25]. Πρόκειται για το *επιχείρημα της ομοιότητας* που θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια της σύγχρονης φιλοσοφίας. Η λογική είναι αυτή που πρέπει να μας κατευθύνει με τρόπο ώστε να μην είμαστε άδικοι απέναντι στα άλλα ζώα. Ο άνθρωπος πρέπει να «επεκτείνει τη δικαιοσύνη τόσο,

ώστε να φτάνει να εγγυάται την ασφάλεια και την αβλάβεια όλων των εμψύχων». Στο σημείο αυτό ο Πορφύριος υποστηρίζει ανοιχτά τη διεύρυνση της ηθικής κοινότητας. Και μάλιστα, επιτίθεται σε όσους αντιτίθενται στη δίκαιη αντιμετώπιση των ζώων, γράφοντας ότι αυτοί βλάπτουν το δίκαιο, αφού προτάσσουν την ευχαρίστηση ως πρότερη της δικαιοσύνης [3.26]. Είναι γλυκό το πυθαγόρειο γεύμα, αφού ο Πυθαγόρας συμβούλευε να μην αδικούμε κανέναν και να νοστιμεύουμε το φαγητό με δικαιοσύνη [3.26]. Ακόμα, οι άνθρωποι που δεν βλάπτουν τα ζώα δεν βλάπτουν και τους ανθρώπους [3.26]. Αν μας βλάψουν τα ζώα, είμαστε υποχρεωμένοι να τα σκοτώσουμε, όπως κάνουμε με τους ανθρώπους. Είναι απαράδεκτο όμως να τρώμε ακόμα και τα άγρια ζώα, αφού δεν τρώμε ούτε τους άδικους ανθρώπους που σκοτώνουμε [2.22, 3.26].

Επειδή ο Πορφύριος, στήριξε, ως επί το πλείστον, τη χορτοφαγική διατροφή στον ορθό λόγο, υποστήριξε ότι θα ήμασταν αφελείς αν προτείναμε σε όλους τους ανθρώπους να απέχουν από τη βρώση σάρκας. Πίστευε λοιπόν, στο πνεύμα του Πυθαγόρα, ότι ο κανόνας αυτός πρέπει να ισχύει για τους φιλοσόφους και όχι για όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως [2.3]. Η προτροπή αυτή είχε μια ρεαλιστική και όχι ελιτίστικη βάση, αφού αντιλαμβανόταν ότι δεν θα ήταν πρόθυμοι οι άνθρωποι να ακολουθήσουν τόσο αυστηρούς κανόνες. Ο φιλόσοφος, υποστήριξε ο Πορφύριος, πρέπει να ακολουθεί αυτόν τον κανόνα εφόσον μιμείται τον θεό και θέλει να ευτυχήσει. Στο σημείο αυτό βρίσκεται κατά τον Πορφύριο και η σχέση του φιλοσόφου με τον ιερέα. Άλλωστε, ο Πορφύριος υποστήριξε ότι εφόσον το έλλογο στοιχείο επικρατεί στον άνθρωπο, δεν πρέπει αυτός να απολαμβάνει ηδονές βλάπτοντας άλλους [3.1]. Χρησιμοποιεί δηλαδή μια κλίμακα προτεραιοτήτων, όπου αυτό που έχει μεγαλύτερη αξία είναι η ζωή, έπε-

ται η ευζωία, η ανάγκη και τέλος η ευχαρίστηση. Το δικαίωμα του ανθρώπου να επιβιώσει ικανοποιείται, αφού τα φυτά είναι αρκετά να τον θρέψουν. Αν ο άνθρωπος σκοτώσει ζώο το κάνει για να ευχαριστηθεί, κάτι που καταπατά βάναυσα την ανάγκη των ζώων να επιβιώσουν. Το δικαίωμα του ζώου να επιβιώσει είναι σημαντικότερο από την επιθυμία του ανθρώπου να ικανοποιήσει τον ουρανίσκο του.

Επιπλέον, ο Πορφύριος επικαλέστηκε μια δεύτερη σειρά επιχειρημάτων, τα οποία στηρίζονταν στις θρησκευτικές του αντιλήψεις. Ο Πορφύριος ισχυρίζεται ότι ο θεός δεν έφτιαξε τα ζώα για να καταναλώνονται από τους ανθρώπους. Αν συνέβαινε το αντίθετο, τότε γιατί να υπάρχουν οι έχιδνες, τα κουνούπια και οι νυχτερίδες, αναρωτιέται ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος [3.20]. Όποιος σκοτώνει και τρώει τα ζώα διαπράττει πράξη η οποία είναι τρομερή και άνομη για τους θεούς [3.18]. Για να στηρίξει μάλιστα αυτή του τη θέση αφιερώνει όλο το δεύτερο κεφάλαιο του *Περί Αποχής* στο ζήτημα των θυσιών ζώων. Εκεί, καταγράφει τις απαρχές και την εξέλιξη της πρακτικής των αιματηρών θυσιών και καταλήγει ότι πρόκειται για μια ανόσια πράξη. Ο άνθρωπος δεν πρέπει να αφαιρεί μία ψυχή [2.12]: τα ζώα δεν ανήκουν στον άνθρωπο, όπως ανήκουν τα φυτά που τα σπέρνει ο ίδιος [2.13]: οι θεοί ενδιαφέρονται για το ήθος των πιστών που προσφέρουν θυσίες και όχι για το πόσο πολύτιμη είναι η θυσία [2.15]: οι θεοί ευχαριστιούνται περισσότερο όταν προσφέρονται άλευρα [2.17]: πολλές φορές προσφέρονται ζώα για θυσία με στόχο να τα φάνε αργότερα οι άνθρωποι και όχι να ευχαριστηθούν οι θεοί [2.25].

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, ότι στον Πορφύριο συμπυκνώνονται οι αρχαίες αντιλήψεις που πρότειναν μια ηθική στάση υπέρ των ζώων. Το δυνατό όπλο του Πορφύριου είναι ο ορ-

θός λόγος. Αυτό προτάσσει για να πείσει τους αναγνώστες να εγκαταλείψουν την κρεοφαγία και τις θυσίες ζώων. Το θρησκευτικό στοιχείο συνεχίζει και υπάρχει, αλλά αυτή τη φορά υπηρετεί και πάλι τον ορθό λόγο, και όχι τη μετεμψύχωση, αφού ο Πορφύριος πίστευε ότι δεν είναι λογικό οι θεοί να επικροτούν μια βάνανυση στάση απέναντι στα ζώα.

Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να τονιστεί με το τέλος αυτού του κεφαλαίου είναι ότι, αν εξαιρέσουμε το μεγάλο επίπεδο γνώσης που έχουμε κατακτήσει σήμερα αναφορικά με τις ικανότητες και τη συμπεριφορά των ζώων, αλλά και τη σαρωτική επίδραση του δαρβινισμού, η φιλοσοφική διαμάχη για τα ζώα διεξάγεται με αρκετά κοινά επιχειρήματα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.¹¹¹ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι, οι θρησκευτικές αντιλήψεις, ακόμα και η ιδέα της μετεμψύχωσης, τελικά, μας οδηγούν στο να υποθέσουμε ότι προϋπήρχε μια υψηλή εκτίμηση για τα ζώα που οδήγησε στη διαμόρφωση αυτών των πεποιθήσεων.¹¹²

111 Για μια τέτοια σύγκριση βλέπε και Καραγεωργάκης, Σταύρος, *Περιβαλλοντική Φιλοσοφία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Συλλογή Αρθρών*, Ευτοπία, Αθήνα, 2016, σσ. 31-44.

112 Midgley, Mary, *Animals and Why they Matter*, University of Georgia Press, Athens, 1983, σ. 123.